

С.Б. Буйських, К.Є. Чуєва

ДОСЛІДНИЦЯ АНТИЧНОЇ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ (до 100-річчя від дня народження Ф.М. Штітельман)

Висвітлено наукову біографію відомого українського вченого-антикознавця Ф.М. Штітельман.

Ключові слова: персоналія, Ф.М. Штітельман, Ольвія, антична культура, Національний музей мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків.

У перший день нового, 2014-го, року виповнилося 100 років від дня народження Фанні Мойсеївни Штітельман — визначного фахівця в галузі античної археології, дослідниці Ольвії та її сільської округи, а також відомого мистецтвознавця, яка плідно розробляла питання античного мистецтва Північного Причорномор'я, Давньої Греції та Риму, досліджувала античні колекції українських музеїв.

Біографічних даних про Ф.М. Штітельман вкрай мало. Ледь не єдиними згадками про неї були стислі довідкові статті (Мезенцева 1997, с. 102—103; Куріло 2002, с. 243). Немає й публікацій, присвячених аналізу її наукової та музейної діяльності. Тож ця стаття покликана бодай частково, за першими результатами дослідження наукової спадщини Ф.М. Штітельман, заповнити цю прогалину. Нарис ґрунтується на опублікованих і неопублікованих наукових працях дослідниці та матеріалах архівів Національного музею мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків (далі Музей Ханенків) та Інституту археології НАНУ.

Фанні (Фаня) Мойсеївна Штітельман народилася 1 січня 1914 р. у м. Житомир. Після закінчення школи навчалася тут у Кооперативному технікумі за спеціальністю «бухгалтер» (1928—1931 рр.), а в 1934—1939 рр. — на історичному факультеті Київського державного університету ім. Т. Шевченка. Здобувши університетську освіту та спеціальність «історик», у 1939—1941 рр. працювала науковим співробітником Центрального історичного музею у Києві. Під час війни була в евакуації в м. Чка-

лов (Оренбург) і до Києва повернулася в 1944 р. (Особова справа, арк. 1, 2)¹.

У повоєнний час Ф.М. Штітельман десять років (1944—1954 рр.) працювала науковим співробітником скіфо-античного відділу Інституту археології АН УРСР. У 1955 р. перейшла на роботу до Київського музею західного і східного мистецтва — Музею Ханенків, де працювала до 1971 р. включно, не пориваючи наукових зв'язків з Інститутом археології.

Працюючи в Інституті, а згодом співпрацюючи з ним, Ф.М. Штітельман провадила активну експедиційну діяльність, брала участь у роботі різних експедицій, у першу чергу в Ольвії (Максимов 1996, с. 56) і на її хорі (Славин 1976, с. 181), а також керувала експедиціями на хорі Ольвії (1938—1940, 1945—1953, 1956—1959 рр.), очолювала Інгульську та Інгулецьку експедиції Інституту археології (1945—1953, 1956 рр.), а згодом брала участь у роботі Київської археологічної експедиції (Мезенцева 1997, с. 102).

У 1945—1949 рр. дослідниця, разом з чоловіком — Борисом Михайловичем Рабічкіним — здійснила суцільну археологічну розвідку Нижнього Побужжя та зафіксувала 56 поселень античної доби (Крыжицкий, Буйских, Отрешко 1990, с. 4), отримала значний новий матеріал, що характеризував різні аспекти історії та культури регіону в античну добу. В 1950-і рр. Ф.М. Штітельман також здійснила

¹ Особова справа Фані Мойсеївни Штітельман, що зберігається в архіві відділу кадрів Музею Ханенків, облікових номерів не має. Справа започаткована 1955 р., найпізніші документи — накази — датуються 1969 р.

пробні розкопки низки поселень ольвійської сільської округи, зокрема пунктів Аджигол-Мис, Закисова Балка 1 і 2, Безименна Балка, Чортувате 1, Дідова Хата та ін. (Крыжицкий и др. 1990, с. 27, 53, 54, 60, 87).

Із досліджених Ф.М. Штительман пам'яток найвагоміші результати були отримані на поселенні Закисова Балка 1, на південь від Ольвії (Крыжицкий и др. 1989, с. 7; Крыжицкий, Буйских, Отрешко 1990, с. 54), де було відкрито рештки кварталу сирцево-кам'яних будівель IV—III ст. до н. е. та виявлено значний і різноманітний масив речових знахідок (Штительман 1958). За матеріалами цих розкопок і розвідок Ф.М. Штительман підготувала та захистила 1952 р. в Москві, в Інституті археології АН СРСР, кандидатську дисертацію «Городища, поселения и могильники Бугского лимана VII—II вв. до н. э.» (Штительман 1952). Її науковим керівником був Л.М. Славін.

Проблематика наукових досліджень вченої мала два основні напрями: 1) антична археологія, насамперед, історія та культура Ольвії та її сільської округи; 2) античне мистецтво. З найважливіших розробок першого напрямку відзначимо публікацію матеріалів розкопок 1951 та 1952 рр. — залишків металообробної майстерні перших століть н. е. на ділянці «Л» римської цитаделі Ольвії (Штительман 1955); введення до наукового обігу матеріалів розкопок 1948 та 1949 рр. поселення IV—III ст. до н. е. Закисова Балка 2 (Штительман 1958); узагальнювальну статтю, присвячену пам'яткам Нижнього Побужжя VI—II ст. до н. е. (Штительман 1956); публікації мармурової надгробної стели I ст. н. е. з Ольвії з зображенням сцени прощання (Штительман 1951) і срібного медальйона II ст. з Ольвії з рельєфним зображенням Афіни (Штительман 1965). Важливі спостереження щодо розвитку бронзолivarного ремесла в Північному Причорномор'ї містить її стаття про дві ливарні форми зі збірки Київського історичного музею (Штительман 1947). Але, безперечно, найвагомішим внеском дослідниці в розробку ольвійської та північнопричорноморської античної проблематики загалом є її дисертація (Буйских 1997, с. 18).

Як відомо, досить тривалий час Ольвію досліджували саму по собі, без її сільської округи. Оскільки систематичні розкопки на хорі не провадилися, загальна картина історії Ольвії, зокрема її економічного та культурного життя, яку намагалися окреслити вчені, була неповною, а часом і спотвореною (Крыжицкий и др. 1989, с. 5—6). Лише усвідомивши, як на-

голошував Л.М. Славін, «що без вивчення сучасних Ольвії стародавніх городищ і могильників низових районів Буго-Дніпровського басейну не може бути і мови про повне і всебічне вивчення і правильне розуміння історії і культури Ольвії, археологи практично взяли за розвідкову і розкопну роботу в Побужжі і Подніпров'ї» (Славін 1943, с. 78).

Широке розгортання цих досліджень у повоєнний час суттєво поповнило матеріал, що характеризував різні сторони історії та культури Нижнього Побужжя за античної доби. Першою працею, в якій було монографічно узагальнено цей принципово новий для Ольвії комплекс археологічних джерел, і стала дисертаційна робота Ф.М. Штительман і пов'язаний з нею цикл статей і публікацій (Штительман 1952; 1953; 1954; 1956).

Згідно з концепцією Ф.М. Штительман, у VII—VI ст. до н. е. греки заснували свої торговельні факторії в кількох пунктах узбережжя Бузького лиману в місцевих поселеннях або поблизу них. Найбільшим із них була Ольвія, яка незабаром після заснування на початку VI ст. до н. е. стала найзначнішим економічним, політичним і культурним центром Північно-Західного Причорномор'я. Сільських поселень пізньоархаїчного — ранньокласичного часу навколо Ольвії було небагато. Кількість їх суттєво зросла на початку IV ст., а в IV—II ст. до н. е. фіксується суцільна заселеність узбережжя Бузького лиману. Більша частина поселень припинила існування в II ст. до н. е., а деякі функціонували і в перші сторіччя н. е.

На наш погляд (Буйських 2007, с. 68), одним із найвагоміших висновків дисертації Ф.М. Штительман була теза, що найближчі до Ольвії поселення становили її сільськогосподарську округу, а разом — одне ціле з нею в економічному та політичному аспектах (Штительман 1953, с. 47; 1954, с. 105; 1956, с. 271; 1958, с. 141). Виникнення хори Ольвійської держави дослідниця відносила до пізньокласичного — ранньоелліністичного часу. Щодо причин появи спеціальної аграрної території поліса вона зазначала: «Щоб налагодити безперервний постачання населення міста, що розрослося, продуктами, в першу чергу хлібом, і не залежати від примх ринку, Ольвія в IV—III ст. до н. е., подібно до Херсонеса, Танаїса та інших античних центрів, повинна була потурбуватися про створення навколо міста своєї сільськогосподарської округи» (Штительман 1952, с. 18). До неї, на думку дослідниці, входили такі відомі нижньобузькі поселення як Широка Балка, Закисова Балка, Волоська коса, біля с. Прибузьке (Чортувате), с. Кателіне та ін.

Населення сільської округи, за Ф.М. Штительман, становили переважно «каліпіди — елліно-скіфи — мікселліни» (Штительман 1952, с. 21; 1954, с. 10). Характерною особливістю культури й побуту населення Нижнього Побужжя за античної доби вона вважала поєднання місцевих традицій і тих, що привнесли в регіон грецькі колоністи (Штительман 1956, с. 263), тобто злиття двох елементів — грецького та скіфського (Штительман 1952, с. 21; 1956, с. 271).

Але кожній науці, зокрема й археології, притаманний невпинний поступ, і з накопиченням нових матеріалів і методик відмирають старі уявлення та постулати — одні повністю, інші частково. Тож і в цьому разі не всі ідеї, які понад 60 років тому висловила в дисертації Ф.М. Штительман, витримали перевірку часом. У першу чергу, це стосується етнокультурної характеристики населення сільської округи Ольвії, невиправдано перебільшеної в бік так зв. «місцевої» варварської складової, що загалом було прикметно працям 50-х рр. зі скіфо-античної археології Північного Причорномор'я. Та це не применшує загалом значення роботи Ф.М. Штительман. Вона стала неоціненним доробком у вирішенні проблеми ідентифікації хори Ольвійського поліса та стала потужним імпульсом для розгортання планомірних і багаторічних досліджень античних пам'яток Нижнього Побужжя (Буйських 2007, с. 74). Це була перша в нашій науці пра-

ця з-поміж усіх основних центрів Північного Причорномор'я, присвячена комплексному вивченню аграрної території грецького поліса, виконана за матеріалами ольвійського регіону. Вона не втратила актуальності й досі та посідає чільне місце в золотому фонді ольвійської історіографії.

Переходячи до другого напрямку наукової роботи Ф.М. Штительман — мистецтвознавчих досліджень, наголосимо, що вони також тісно були пов'язані з археологічними, насамперед північнопричорноморськими, матеріалами, зокрема, з колекцій провідних музеїв України.

У жовтні 1955 р. Фаня Мойсеївна Штительман стала співробітницею Київського музею західного та східного мистецтва, з яким були пов'язані наступні 16 років її життя. За матеріалами особової справи, тут вона обіймала такі посади: наукового співробітника (кінець 1955 — початок 1956 рр.), вченого секретаря Музею (1956—1958 рр.), завідувача відділу античного мистецтва (1958—1962 рр.), наукового (1963—1965 рр.) та надалі старшого наукового співробітника — вірогідно, до звільнення в 1971 р.² У Музеї Ханенків зберігаються три групи документів, що стосуються життя та наукової роботи Ф.М. Штительман:

— особова справа з фотографією та автобіографією (в архіві відділу кадрів);

— атрибуційні повідомлення, рукописи публікацій, наукове листування (в науковому архіві Музею Ханенків);

— чернетки документів, нотатки, приватні листи, окремі відтиски деяких публікацій тощо (в робочому архіві античного фонду).

Наукове опрацювання та укладання опису останньої групи документів, що з невідомих причин багато років не були внесені до «офіційного» наукового архіву Музею, ще триває. Згодом планується виділити їх в окремий особовий фонд Ф.М. Штительман — корпус матеріалів і публікацій, пов'язаний з її життям і діяльністю. В бібліотеці та архіві Музею Ханенків також зберігаються примірники публікацій дослідниці, що стосуються музейної колекції.

Матеріали наукового архіву Музею Ханенків дозволяють стверджувати, що внесок дослідниці у поповнення та вивчення античної колекції був надзвичайно вагомим. Фаня Мойсеївна, вочевидь, одразу визначилася з напрямом роботи, оскільки наприкінці 1955 р. розпочала роботу над каталогізацією античного

² Особова справа Ф.М. Штительман, арк. 1, Доповнення до Особового аркушу відділу кадрів.

зібрання. Зауважимо, що ні до Ф.М. Штительман, ні кілька десятиліть по тому (до 2006 р.) відділу античного мистецтва в Музеї не було, а до початку 1950-х рр. колекція загалом не була виділена в окремий фонд. Упродовж 1955—1963 рр. Ф.М. Штительман уклала перший і донині єдиний каталог творів античного мистецтва (НА ММХ, Оп. 2, од. зб. 455, спр. 22), до якого увійшла більшість пам'яток античного фонду за винятком підробок. На жаль, каталог не був надрукований.

Укладання каталогу, як і всі дослідження музейного зібрання Фанею Мойсеївною, супроводжувалися систематизацією та поповненням колекції, активними пошуками в галузі історії формування та вивчення колекції, а також уточненням атрибуції творів. Уже в лютому 1956 р. Ф.М. Штительман зробила перший огляд античного фонду Музею на конференції в Інституті археології УРСР. Неопубліковані тези доповіді збереглися в науковому архіві Музею Ханенків (Оп. 2, од. зб. 153, спр. 26), а узагальнений стислий нарис історії формування й вивчення колекції вийшов лише в 1972 р. (Штительман 1972; див.: Чуєва 2009, с. 95, 98, прим. 2). Появі цього нарису передувало з'ясування провенансу творів, відомості про походження яких були втрачені під час війни. Серед них — срібний медальйон із зображенням Афіни з Ольвії (Штительман 1965), описаний Е. фон Штерном (Штерн 1907), теракотова протома Деметри (Штительман 1970), червонофігурний кратер з розписом Київського майстра (зі сценою танку пірріхи) та бронзова ойнохойя, знайдені в кургані між селами Пищальники та Лазурці на Канівщині (Штительман 1971) та ін. Ф.М. Штительман збрала інформацію про походження цих витворів, аргументувала нову атрибуцію та навела відому їй бібліографію. Ці відомості досі затребувані в дослідженнях вітчизняних і зарубіжних вчених (Фіалко 2001; Чуєва-Гаскевич 2002 та ін.). Вона також ідентифікувала низку експонатів, зокрема скляних посудин, з колекції Ханенків — за старими обліковими номерами, негативами та публікаціями в дореволюційних виданнях. З-поміж них згадаємо два етрусські теракотові поліхромні антефікси IV ст. до н. е., придбані Ханенками з відомої колекції маркіза де Кампана. Фрагменти їх із фондів Київського історичного музею (КІМ)³ були передані до нинішнього Музею Ханенків у 1956 р. разом з

³ Нині Національний музей історії України.

іншими предметами античної археології⁴. Згодом на прохання Ф.М. Штительман співробітники КІМ знайшли ще кілька уламків антефіксів, завдяки чому їх вдалося реставрувати (Штительман 1968, с. 94, прим. 5).

Ф.М. Штительман доклала значних зусиль до формування античної колекції Музею. Крім згаданої передачі витворів з КІМ, в якій вона брала безпосередню участь, наприкінці 1950-х — на початку 1960-х рр. завдяки особистим контактам Фані Мойсеївни на постійне зберігання до Музею надійшла низка предметів античної археології та мистецтва — знахідки з розкопок і випадкові з Ольвії, Березані та ін. Як свідчать збережені в науковому архіві Музею Ханенків листи та витримки з листів, саме в ці роки вона активно листувалася з колегами з Миколаєва та Ольвії щодо передачі знахідок до Музею. Особливо цікаві кілька листів від завідувача археологічного відділу Миколаївського історико-краєзнавчого музею Феодосія Тимофійовича Камінського (1888—1978) (Николаевцы 1999, с. 157), з родиною якого, зважаючи на сердечний і шанобливий тон листів, Ф.М. Штительман була в дуже приятельських стосунках. Сам Ф.Т. Камінський передав до Музею Ханенків 11 предметів — червоноглиняну амфору⁵ в 1957 р. та ще 10 од. у 1960 р. — переважно дрібний керамічний посуд (сітчасті лекіфи та ін.) і фрагменти кераміки — випадкові знахідки з Ольвії, віднайдені свого часу в миколаївських колекціонерів (Г.П. Цветаєва) та мешканців с. Парутине⁶. Супровідні листи від 8 та 24 квітня 1960 р. заслуговують на окрему публікацію, оскільки містять цікаві спогади Ф.Т. Камінського про власників та історію деяких предметів, знайдених в Ольвії. З метою заповнення тематичних і хронологічних лакун у колекції Ф.М. Штительман вела переговори й з профільними установами, про що свідчать окремі листи. У підсумку до Музею надійшли:

— 4 предмети з Миколаївського обласного краєзнавчого музею — червонолакова кера-

⁴ За актом від 12.06.1956 р. з КІМ до Музею Ханенків було передано близько сотні предметів, деякі з приміткою — «Зі збірки Ханенка» (зокрема, три кіпрські посудинки кінця II та початку I тис. до н. е.); антефікси в тогочасних документах були названі акротеріями, один навіть не мав облікового номера (НА Музею Ханенків, оп. 7, од. зб. 103, справа 2, арк. 6—14).

⁵ Акт № 12 від 01.09.1957 р. (там само, Оп. 7, од. зб. 109, справа 2, арк. 66).

⁶ Акт № 2 від 10.04.1960 р. (НА Музею Ханенків, Оп. 7, од. зб. 147, справа 2(1), 19, арк. 4).

міка з розкопок С. Семенова-Зусера в Ольвії 1920 р.⁷ (1957 р.);

— 6 монет (4 дельфіни, борисфен та ольвійський асс) з Ольвійського заповідника, випадкові знахідки⁸ (1957 р.);

— 24 предмети (гіпсові наліпи на саркофаги, чорнолакова кераміка та ін.) з Керченського історико-культурного заповідника (1958 р.)⁹;

— у 1963 р. 5 предметів (східногрецька кераміка, зокрема фрагмент блюда з профільними зображеннями голів чоловіків і гусок) з розкопок Березані 1960 р.¹⁰ (Лапин 1961, с. 47—48).

Низка предметів також була подарована музею або придбана в приватних осіб. Серед них варто згадати три срібні римські монети, подаровані видатним українським археологом М.Ю. Брайчевським у 1957 р.¹¹ (Чуєва-Гаскевич 2002, с. 34).

Загалом, за той час, поки Ф.М. Штительман опікувалася античною колекцією, вона зросла на понад 200 од. зберігання, фактично вдвічі, оскільки до фонду АТК нині входить близько 400 од. зберігання. До музею повернулися деякі твори з колекції Богдана та Варвари Ханенків, та й серед решти надходжень було чимало цікавих пам'яток.

Нарешті, під час упорядкування фонду дослідниця несподівано виявила відому епіграфічну пам'ятку доби Київської Русі — фрагмент корчаги межі X—XI ст. з написом «*Благодатнейша полна корчага сия*», знайденої в Києві в 1915 р. Як зазначено в довоєнній інвентарній книзі Музею, «*верх античного посуду з грецьким написом*» (старий інв. № 5111) походить зі збірки Ханенків. Фото корчаги та напис неодноразово публікували, проте сама пам'ятка вважалася втраченою (Рыбаков 1948; Высоцкий 1985, с. 104—105 та ін.). Ф.М. Штительман підготувала відповідне атрибутивне повідомлення¹², і в

1957 р. «уламок корчаги» було передано до КІМ, де він зберігається й нині¹³.

Атрибутивні повідомлення про окремі пам'ятки та групи предметів стали важливим добром Ф.М. Штительман. Деякі з них стали підставою для переведення окремих експонатів до інших фондів або музеїв (як пам'ятки середньовічного східного скла або згаданий фрагмент корчаги). У науковому архіві Музею Ханенків зберігається низка атрибутивних повідомлень Ф.М. Штительман. За 1958 р. — це фрагмент скляної посудини з арабським написом; італійсько-коринфська ольпа; згадані етрусські антефікси з колекції Ханенків, кратер Київського майстра та бронзова ойнохойя (V ст. до н. е.), медальйон із зображенням Афіни (II ст.)¹⁴; за 1960—1962 рр. — римські бронзові статуетки ларів і Фортуни; бронзова статуетка жінки — підробка під античність; південноіталійські червонофігурні вази IV ст. до н. е.; етрусський рельєф із зображенням сцени оплакування; коринфська кераміка VI ст. до н. е. та відомий «Ханенківський аск» із зображенням комастів¹⁵; за 1965 р. — мармурова архаїстична жіноча голова¹⁶; за 1966 р. — теракотова протома Деметри або Персефони¹⁷ V ст. до н. е. (Штительман 1970) і повідомлення, присвячене підробкам в античній колекції. Консультуючись з фахівцями, Ф.М. Штительман уперше виділила групу сумнівних предметів (усього 11). Деякі з цих творів, зокрема з колекції Ханенків, як слушно зауважила дослідниця, тривалий час «*считались даже украшением античной коллекции*», проте їхні стилістичні або технологічні ознаки вказують на пізні походження¹⁸. 1969 р. були атрибутовані теракотові статуй «орант» (плакальниця) з Канози III ст. до н. е. (Чуєва 2006, с. 59) і візантійська бронзова фібула VIII—IX ст. зі щитком у вигляді павича з колекції Богдана та Варвари Ханенків¹⁹.

Згодом кілька атрибутивних повідомлень Ф.М. Штительман доопрацювала та видала у вигляді статей (Штительман 1965; 1968; 1970; 1971), але в деяких випадках уточнені атри-

⁷ Акт № 2 від 08.01.1957 р. (там само, Оп. 7, од. зб. 109, справа 2, арк. 3).

⁸ Акт № 9 від 19.06.1957 р. (там само, Оп. 7, од. зб. 109, справа 2, арк. 18).

⁹ Акти № 1/58 від 02.08.1958 р. та № 2/58 від 02.08.1958 р. (там само, Оп. 7, од. зб. 118, справа 2, арк. 12—15).

¹⁰ Акт № 6 від 28.11.1963 р. (там само, Оп. 7, од. зб. 181, справа 2, арк. 21, 22).

¹¹ Акт № 11 від 24.06.1957 р. (там само, Оп. 7, од. зб. 109, справа 2, арк. 65).

¹² Штительман Ф.М. Обломок верхней части реберчатой амфоры с углубленной надписью из Киевского музея западного и восточного искусства. Атрибутивное сообщение (Оп. 2, од. зб. 175, справа 26, арк. 128—130).

¹³ Акт № 2 від 10.09.1957 р. (НА Музею Ханенків, Оп. 7, од. зб. 112, справа 6).

¹⁴ Там само, Оп. 2, од. зб. 203, справа 26; Оп. 2, од. зб. 261, справа 26.

¹⁵ Там само, Оп. 2, од. зб. 250, справа 26.

¹⁶ Там само, Оп. 2, од. зб. 280, справа 26, арк. 46—50.

¹⁷ Там само, Оп. 2, од. зб. 293, справа 26, арк. 16—23.

¹⁸ НА Музею Ханенків, Оп. 2, од. зб. 293, справа 26, арк. 59—77.

¹⁹ Там само, Оп. 2-Н, од. зб. 320, справа Н-26, арк. 38—41.

буції з невідомих причин навіть не були внесені до чинної облікової документації музею. Запропонована атрибуція фібули зі щитком у вигляді павича та інші атрибуції Фані Мойсеївни, що ґрунтуються на літературі 1960-х рр., нині потребують перевірки, проте важливим, безперечно, лишається сам факт повернення з небуття предметів з колекції Богдана та Варвари Ханенків і започаткування ґрунтового всебічного вивчення зібрання, що супроводжувалося стилістичним і техніко-технологічним аналізом, а також консультаціями відомих фахівців — радянських і зарубіжних: А.О. Білецького, В.Д. Блаватського, В.Ф. Гайдукевича, А.А. Передольської, Н.З. Куніної, Г.І. Соколова, В.О. Анохіна, П. Девамбеза (Лувр) та ін.

Обсяг цієї публікації не дозволяє детально описати всі види музейної роботи, в яких брала участь Фаня Мойсеївна. Загалом зауважимо, що, зважаючи на архівні документи, вона приділяла значну увагу побудові якісно нової експозиції античного розділу, проводила екскурсії, готувала рецензії на статті та ін. Але документи особової справи свідчать, що наприкінці 1960-х рр. обстановка в Музеї стала для неї критичною, і в 1971 р. Фанні Мойсеївна змушена була звільнитися.

Завершуючи цей нарис, слід обов'язково згадати дві найвідоміші монографічні праці Ф.М. Штігельман — «Антична скульптура» (Штігельман 1968) і «Античне мистецтво» (Штігельман 1977).

У першій надано стислий, але дуже насичений і ємкий аналітичний нарис виникнення та основних етапів розвитку пластичного мистецтва Стародавньої Греції та Риму від епохи архаїки (VII—VI ст. до н. е.) до пізньоантичного часу (V ст. н. е.) включно. Є в книжці й розділ, присвячений скульптурі античних держав Північного Причорномор'я — Ольвії, Херсонеса та Боспору (Штігельман 1968, с. 58—65). Цікаво, що серед мистецького матеріалу, використаного Ф.М. Штігельман для дослідження, більше половини займають не всесвітньвідомі скульптурні шедеври з Британського музею, Лувру чи музеїв Рима й Афін, більшість з яких радянським дослідникам була відома лише за фотографіями, а предмети мистецтва з музеїв Москви, Ленінграда, Керчі, Севастополя та Києва, більшість з яких була виявлена розкопками античних пам'яток Північного Причорномор'я.

Видання 1977 р. — це перший альбом із серії «Світове мистецтво в музеях України», присвячений античному мистецтву. Він добре відомий

в Україні та СНД, а також у європейському та американському антикознавстві. Багато років працюючи над ним, Ф.М. Штігельман збрала в альбомі найбільш вишукані та цікаві твори античного мистецтва — кам'яну скульптуру, теракоти, кераміку, вироби з бронзи, скла, дорогоцінних металів та ін. з музейних колекцій Києва, Одеси, Херсона, Сімферополя, Севастополя, Ялти, Феодосії, Керчі. Як і в попередній книжці, багато предметів, представлених в альбомі, походять з розкопок античних центрів Української Надчорноморщини.

Альбом містить три нариси — «Мистецтво Стародавньої Греції», «Мистецтво Стародавнього Риму» та «Мистецтво античних міст Північного Причорномор'я», послідовно подані трьома мовами — українською, російською та англійською — та супроводжується вичерпним науковим каталогом включених до нього предметів мистецтва. Книжка й досі лишається єдиною²⁰ та, наголосимо, дуже вдалою спробою дати більш-менш повне уявлення про кращі пам'ятки мистецтва античної доби, що зберігаються в музеях України.

Фаня Мойсеївна Штігельман багато зробила, але могла б зробити набагато більше. За спогадами колег, вона обстоювала незалежну позицію та думку, тож не могла цілком реалізувати себе ні як повноцінний історик-археолог, ні як мистецтвознавець. Їй навіть не дали змоги видати за матеріалами дисертації монографію з чудовими кольоровими таблицями кераміки з її розкопок античних поселень Нижнього Побужжя. Та й те, що вона лишила після себе в науці, — справжній пам'ятник працелюбству, високій культурі, сумлінню та вірності своїй професії.

В останні роки життя Фаня Мойсеївна зазнала тяжкої втрати — раптово помер її єдиний син Семен. Вона пішла з життя тихо 1992 р. і лишилася в пам'яті колег і близьких як дуже симпатична й світла особистість.

Насамкінець хочемо навести декілька рядків з її монографії «Антична скульптура», аби читач міг хоч трохи доторкнутися до творчості цієї непересічної особистості — дослідниці за переконанням і фахом, і закоханого в античність романтика — в душі. Отже: *«Не було в Греції, мабуть, жодної гірської вершини, зій-*

²⁰ Видання подібного альбому нині дуже актуально, бо за майже сорок років, що минули після виходу книжки Ф.М. Штігельман, завдяки розкопкам, музейні зібрання України поповнилися багатьма новими цінними знахідками предметів античного мистецтва, які широким загалом майже невідомі.

шовши на яку, не побачив би, бодай на самісінькому обрії, блискотливої морської даліни. Прозоро синява вода з усіх боків омивала країну, глибоко вриваючись у суходіл. Море, скрізь море. І гори. Вони або виступають просто з води, позбавляючи узбережжя зручних стоянок для кораблів, або, мов обернуті на схід підкови, простягають-

ся крізь острови Егейського моря аж до Малої Азії, утворюючи смугу чудових гаваней. Напрочуд гарні гори навесні, коли на їхніх схилах розквітають сніжно-білі гіацинти й червоні анемони, золотаві нарциси й лілові фіалки. А над усім цим небо — бездонне, безхмарне, палоче...» (Штітельман 1968, с. 3).

- Буйських С.Б. Л.М. Славин і дослідження хори Ольвійської держави // Археологія. — 1997. — № 4. — С. 15—23.
- Буйських С.Б. Хора Ольвійського поліса (до історії наукової розробки проблеми) // Археологія. — 2007. — № 1. — С. 66—77.
- Высоцкий С.А. Киевские граффити XI—XVII вв. — К., 1985.
- Крыжицкий С.Д., Бураков А.В., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. — К., 1989.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта). — К., 1990.
- Куріло О.Ю. Нариси розвитку археології у музеях України. — К., 2002.
- Лапин В.В. Раскопки поселения на острове Березань 1960 г. // КСИА АН УССР. — 1961. — 11. — С. 43—52.
- Максимов Е.В. Л.М. Славин в послевоенные годы (1945—1955) // Мир Ольвии. К 90-летию проф. Л.М. Славина. — К., 1996. — С. 54—58.
- Мезенцева Г. Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник. — Чернівці, 1997.
- Николаевцы. 1789—1999 гг. Энциклопедический словарь. — Николаев, 1999.
- Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. — М.; Л. — 1948.
- Славин Л.М. Основні підсумки вивчення Ольвії за радянський період // Наук. зап. Ін-ту історії і археології АН УРСР. — Уфа, 1943. — 1. — С. 67—99.
- Славин Л.М. Некоторые итоги изучения ольвийской хоры // ХКААМ. — М., 1976. — С. 180—186.
- Фіалко О.Є. Червонофігурні кратери із скіфських пам'яток. // Археологія. — 2001. — № 1. — С. 80—89.
- Чуєва-Гаскевич К. Історія формування античної колекції київського Музею мистецтв ім. Ханенків // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. — 2002. — 3. — С. 33—34.
- Чуєва Е.Е. Терракотовые статуи плакальщиц из собрания Музея искусств имени Богдана и Варвары Ханенко // Религиозное мировоззрение в древних и современных обществах: праздники и будни. VIII Междунар. крымская конф. по религиоведению. Тез. докл. и сообщ. — Севастополь. — 2006. — С. 59—60.
- Чуєва К. Античні пам'ятки // Пам'ятки України. — 2009. — № 3. — С. 94—99.
- Штерн Э. Медальон с изображением Афины из Ольвии. Из коллекции И.Л. Конельского. — Одесса, 1907.
- Штітельман Ф.М. Дві ливарні форми для бронзових наконечників стріл із збірки Київського історичного музею // Археологія. — 1947. — I. — С. 161—164.
- Штітельман Ф.М. Мраморова надмогильна стела з Ольвії (розкопки 1946 р.) // Археологія. — 1951. — V. — С. 226—232.
- Штітельман Ф.М. Городища, поселения и могильники Бугского лимана VII—II вв. до н. э. Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — М., 1952.
- Штітельман Ф.М. Поселения скифского времени на побережье Бугского лимана // КСИА АН УССР. — 1953. — 2. — С. 46—47.
- Штітельман Ф.М. Городища, поселения и могильники Бугского лимана VII—II вв. до н. э. // КСИА АН УССР. — 1954. — 3. — С. 102—105.
- Штітельман Ф.М. Раскопки мастерской по обработке металла в Ольвии // КСИА АН УССР. — 1955. — 4. — С. 62—63.
- Штітельман Ф.М. Поселения античного периода на побережье Бугского лимана // МИА. — 1956. — 50. — С. 255—272.
- Штітельман Ф.М. Поселення біля Закисової Балки (Розкопки 1948—1949 рр.) // АП. — 1958. — VII. — С. 131—142.
- Штітельман Ф.М. Медальон с изображением Афины из Ольвии // СА. — 1965. — № 4. — С. 223—227.
- Штітельман Ф.М. Антична скульптура. — К., 1968.
- Штітельман Ф.М. Протома Деметры из Киевского музея западного и восточного искусства // СА. — 1970. — № 4. — С. 203—206.
- Штітельман Ф.М. Античные сосуды, найденные в кургане скифского времени вблизи Киева // КИАМ. — Л., 1971. — С. 39—44.

Штителман Ф.М. Античное собрание Киевского музея западного и восточного искусства // XV наук. конф. ІА АН УРСР. Тези доп. — Одеса, 1972. — С. 273—277.

Штителман Ф.М. Античне мистецтво. — К., 1977 (Серія «Світове мистецтво в музеях України». — Т. І).

Надійшла 28.02.2013

С.Б. Буйських, К.Е. Чуева

ИССЛЕДОВАТЕЛЬНИЦА АНТИЧНОЙ ИСТОРИИ
И КУЛЬТУРЫ (к 100-летию со дня рождения Ф.М. Штителман)

В январе 2014 г. исполнилось 100 лет со дня рождения Фани Моисеевны Штителман (1914—1992) — известного украинского ученого, признанного специалиста в области античной археологии, искусствоведа, плодотворно разрабатывавшего в своих трудах актуальные вопросы античного искусства — как Северного Причерноморья, так и Древней Греции и Рима в целом.

Данная статья является первой в историографии попыткой составить очерк научной биографии Ф.М. Штителман и дать объективную оценку ее научного наследия. В статье приведены основные биографические сведения и рассмотрены два периода научной деятельности Ф.М. Штителман: археологические исследования Ольвии и ее сельскохозяйственной округи в рамках экспедиций Института археологии УССР (1944—1954 гг.), а также изучение и пополнение фонда античного искусства Киевского музея западного и восточного искусства (ныне Национальный музей искусств им. Богдана и Варвары Ханенко) на протяжении 1955—1971 гг.

S.B. Buiskyykh, K.Ye. Chuieva

RESEARCHER OF ANCIENT GREEK HISTORY
AND CULTURE (to the 100th anniversary of F.M. Shtitelman)

In January 2014, 100 year passed since Fania Moiseyivna Shtitelman was born (1914—1992). She was a famous Ukrainian scholar, a well-known specialist in Classical archaeology and art who fruitfully developed in her works topical issues of Ancient Greek art, both of north coast of the Black Sea, and of Ancient Greece and Rome as a whole.

The article is the first attempt made in historiography to create an outline of F.M. Shtitelman's scientific biography and to present an objective evaluation of her scientific heritage. It presents the main biographic evidences and discusses two periods in F.M. Shtitelman's scientific activity: archaeological research in Olbia and its rural vicinity within the Expedition of the Institute of Archaeology of the USSR (1944—1954), and also the study and completion of the Ancient Greek art collection in the Kyiv Museum of the Western and Eastern Art (today the Bohdan and Varvara Khanenko National Museum of Arts) during the period between 1955 and 1971.